

В. В. УТВЕНКО

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ФІНАНСОВА СИСТЕМА МІСТ ГЕТЬМАНАТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Наукові праці МАУП, 2007, вип. 1(15), с. 38–42

Висвітлено особливості фінансової системи міських центрів Гетьманату другої половини XVII — початку XVIII ст. Коротко розглянуто основні риси суспільно-політичного розвитку міст. Наведено головні джерела надходження прибутків до органів міського самоврядування, а також основні статті видатків з міських бюджетів.

Проблема становлення і розвитку міського самоврядування на території України в добу Гетьманату (друга половина XVII — початок XVIII ст.) все ще недостатньо вивчена в українській історіографії. Якщо суспільно-політичний устрій та господарство міст Лівобережної України були в загальних рисах висвітлені у працях О. Лазаревського, В. Романовського, В. Дядиченка, О. Компан, В. Борисенка [3; 7; 10–12], то фінансова система, без якої не може здійснюватися жодне місцеве самоврядування, розглядалася вітчизняними дослідниками як другорядна проблема.

Спробуємо в цій публікації висвітлити основні джерела надходження прибутків до бюджетів міст Лівобережної України у згаданий період, а також статті витрат коштів з міських бюджетів. Під час написання цієї статті автор використовував матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України в Києві, а також опубліковані документи: “Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)”, “Універсали Івана Мазепи (1687–1709)”, “Генеральні слідства про маєтності 1729–1730 рр.” та ін. [4; 5; 9; 14; 15; 17].

Міста Лівобережної України на відміну від більшості правобережних зазнали меншого спус-

тошення в період “Руїни”. Припинення активних бойових дій наприкінці 60-х років XVII ст. сприяло їх економічному піднесенню. За свідченням В. О. Романовського, на території Гетьманату в 60-х роках XVII ст. було 36 міст, серед яких найбільш розвиненими були Київ, Ніжин, Стародуб, Чернігів, Переяслав і Полтава, де більше половини населення займалися безпосередньо ремеслом і торгівлею. На межі XVII–XVIII ст. у міських центрах Гетьманату мешкало приблизно 10 % населення країни [12, 397, 404–406; 16, 10].

За правовим статусом міста Лівобережної України в цей період поділялися на магістратські та ратушні. Близько двох десятків міст мали магдебурзьке право. Це такі міста, як Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Переяслав, Полтава, Гадяч, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець, Батурин та ін. На думку О. Компан, у середині XVII ст. на території Гетьманату було більше міст з магдебурзьким правом, ніж наприкінці століття. Серед них у документах називають також такі міста, як Лубни, Миргород, Пирятин, Липове, Городище та ін. Магдебурзьке право передбачало самоврядування міст, підтвержене царськими жалуваними грамотами і гетьманськими універсалами. На чолі органу міського самоврядування — магістрату стояв війт. До складу міського уряду також вхо-

дили бурмистри, райці, лавники, міський писар, городничий та інші посадові особи [7, 181, 283; 10, 148–149].

Порівняно з ратушними магістратські міста перебували у більш привілейованому становищі. Магдебурзьке право давало їм, крім самоврядування, власне судочинство, податкову систему, право на володіння землею, певні пільги для населення щодо ремесла і торгівлі. В інших містах Гетьманату органом управління була ратуша. Структура міського уряду була подібною до магістратських міст. Однак ратушні міста мали обмежене самоврядування і значною мірою залежали від козацької старшини [6, 93].

Нагадаємо, що у другій половині XVII — на початку XVIII ст. міське населення Лівобережної України сплачувало різноманітні податки: подимний (з 60-х років XVII ст. — стацію); акцизні податки (митні та орендні збори); податки з промислів (з виробництва горілки, тютюну, дьогтю, поташу, заліза, з млинів, продажу горілки), а також торговельні (ярмаркові) податки (вагове, скатне, мостове, податки з продажу худоби, збіжжя тощо). Здебільше ці податки мали загальнодержавний характер і призначалися на утримання війська, гетьманського двору, старшинської адміністрації. Проте переважна більшість торговельних податків, які стягувались з міських торговців, надходила до бюджетів міст. До початку XVIII ст. на території Гетьманату в обігу були польський золотий (золотий), литовська копа, західноєвропейський талер, російський рубль (золотий = 30 польських грошей = 1/3 талера = 2/5 копи = 1/5 рубля; копа грошей = 60 литовських грошей = 5/6 талера = 2,5 золотим = 1/2 рубля; талер = 3 золотим = 60 копійок; деньга = 1/2 копійки; алтин = 3 копійки).

Часто торговельні збори стягувались під час проведення ярмарок, а тому вони мали назву ярмаркові і вирізнялися великою різноманітністю. Дуже поширені були також численні вагові та мірні збори від продажу хліба (“померное и весчее”); від продажу воску, жиру, металів, вовни, від голови бика (“поводное”). Стягувався збір і з торгової комори, різниць, “пропускные” з возів [7, 87]. Ці збори йшли переважно на потреби міст. Податки, які надходили до магістратів і ратуш, підтверджувались, як правило, спеціальними царськими грамотами, а також гетьманськими універсалами для кожного міста окремо.

Жалувана грамота Олексія Михайловича місту Стародубу 1668 р. зазначала торговельні збори на магістрат: з “проижжих с воза по четири денги,

с вешего товару по четири ж денги с пуда, а хто мимо едет с товаром, с тех по две денги мостового, по две денги з воза...” [4, 324]. У 1695 р. м. Переяслав отримало підтверджувальну жалувану грамоту від царя Петра I на магдебурзьке право, у тому числі на збори до міської скарбниці з торговців: “... весового с пуда по четири денги, с ведра по две копейки, скотное с куфи вина по золотому, с продажи лошадей и биков и яловиц по две денги, от четверика или от осмачки всякого збожжа належачий поковшевий даток, от закладу воску по два алтини...”. Подібні торговельні збори від Петра I отримав у 1698 р. ніжинський магістрат [9, Ф. 1. — Спр. 54628. — Арк. 429; 5, 94–95]. Дещо раніше ці збори Переяславу та Ніжину надав універсалами гетьман Іван Мазепа, а цар лише підтвердив їх майже без змін жалуваними грамотами.

Частина прибутків до бюджетів міст, особливо тих, де діяли норми магдебурзького права, надходила із сіл, які перебували у підпорядкуванні містам за гетьманськими універсалами і царськими жалуваними грамотами.

Згідно з царською грамотою 28 листопада 1667 р. місто Погар Стародубського полку отримало у підпорядкування села Чауси та Яковлевиці. Місто Короп Ніжинського полку 12 березня 1669 р. отримало села Риботин, Сохачі, Райгородок, Лукнів, Рожественне, Кирилівське, Краснопул. Своїм універсалом у червні 1672 р. гетьман І. Самойлович передав стародубському магістрату села Кустичі та Сергієвськ. Селяни повинні були утримувати військових людей і посланців [17, Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8679. — Арк. 49; 9, Ф. 1. — Спр. 50461. — Арк. 38; Спр. 54538. — Арк. 12; 15, Док. № 332. — С. 496–497; Док. № 417. — С. 623; 4, 325]. Подібні універсали від гетьмана Мазепа отримали міста: 11 вересня 1698 р. Ніжин — на села Хороше Озеро, Кагарлики, Синяки, Печі, Крути, Кунашівку; 16 жовтня 1700 р. Переяслав — на села Денисів, Плужники, Комарівку; 6 листопада 1706 р. Почеп Стародубського полку — на село Старий Почеп та ін. [14, Док. № 263. — С. 305–306; Док. № 326. — С. 362–363; 9, Ф. 1. — Спр. 64339. — Арк. 6 зв.].

Загалом на межі XVII–XVIII ст. лише у підпорядкуванні магістратів (органів управління міст, які мали магдебурзьке право) перебувало до 100 сіл [13, 588]. Посполиті сіл, підпорядкованих магістратам і ратушам, крім сплати державних податків, давали різні збори продуктами і грошми на утримання міської влади та на потреби міст. Наприклад, посполиті села Подиша (Прилуцька

ратуша) “на ратуш в год денгами, как было болше людей плачивали по 4 р. 50 коп., а как менше стало (при Мазепі) — по 1 руб. 40 коп.”. Наприкінці XVII ст. стародубський магістрат почав збирати зі своїх сіл гроші на потреби міста. Жителі Кулаг і Суботовичів щороку вносили до магістратської казни 75 золотих, давали 4 пуди меду з кожного бортного дерева. Жителі села Алтинівки Ніжинського полку, крім сплати стації гетьману, давали ще батуринській ратуші щороку по гривні з двору із робочою худобою, а з двома волами — по четверику вівса; Мітченків — по дві гривні і п'ять четвериків вівса [2, 157; 3, 186; 11, 300–301].

У багатьох містах Гетьманату, починаючи із середини XVII ст., значного поширення набув борошномельний промисел. Деякі міщани споруджували млини, беручи потім плату за помел хлібом. Військова мірочка, яку сплачували міщани-мельники до державного бюджету (військового скарбу) Гетьманату, найчастіше становила дві третини від їхнього прибутку. Однак часто прибутки з міщанських млинів, які мали збиратися до військового скарбу, гетьмани надавали містам для покриття їх витрат, пов'язаних із виконанням загальнонародних повинностей. Тому прибутки від млинів були ще одним вагомим джерелом надходження до міських бюджетів.

Так, 21 липня 1668 р. чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний надав дві мірочки з двох млинів Чернігівському магістрату для міських витрат [9, Ф. 1. — Спр. 54516. — Арк. 169–170; Спр. 54522. — Арк. 189]. Пізніше вже гетьман Д. Многогрішний у жовтні 1670 р. видав дозвіл магістрату м. Борзни Ніжинського полку на млин, з якого “... дві мірочки войсковие и припадаючие з него пожитки на потребу свою майстратови Борзенскому одбират”. 12 березня 1673 р. гетьман І. Самойлович підтвердив право збору військових прибутків, але вже з двох млинів. У січні 1704 р. жителі Борзни отримали подібний універсал і від гетьмана І. Мазепи [17, Ф. 51. Оп. 3. — Спр. 3126. — Арк. 4; 15, Док. № 466. — С. 669].

5 січня 1670 р. гетьман Д. Многогрішний надав Прилукам прибутки з млина на міські витрати. Прибутки з цього млина були підтверджені Прилукам двома універсалами І. Самойловича від 11 квітня 1673 р. і 7 лютого 1682 р., а також універсалом І. Мазепи від 20 жовтня 1687 р. [9, Ф. 1. — Спр. 54560–54562. — Арк. 263–265; Спр. 54350. — Арк. 9; 14, Док. № 383. — С. 417].

У червні 1672 р. І. Самойлович надав Стародубському магістрату “...на приняте войскових и от гетмана висланих людей...” прибутки з

5 млинів. У жовтні 1687 р. І. Мазепа підтвердив за Стародубським магістратом усе надане йому І. Самойловичем. Того ж року І. Мазепа надає місту Глухову прибутки з трьох млинів для витрат на часті переїзди через місто різних гінців і посланців [15, Док. № 417. — С. 623; 9, Ф. 1. — Спр. 54612. — Арк. 397]. 10 січня 1703 р. магістрат міста Кролевець Ніжинського полку отримав військову частину в млині міщанина Зінця Різниченка на міські витрати [14, Док. № 365. — С. 401].

З метою збільшення міських прибутків магістрати і ратуші Лівобережної України встановлювали у своїх містах на деякий час монопольне право на роздрібну торгівлю горілкою, тютюном і дьогтем, сплачуючи щороку до військового скарбу встановлену гетьманською адміністрацією певну суму орендних зборів. Найбільш поширені були горілчані оренди, при цьому в 60-х роках XVII ст. московський уряд спробував збирати ці кошти до царської скарбниці. У цей період міста Погар і Почеп Стародубського полку вносили орендну платню за торгівлю горілкою по 100 крб. на рік. Київський магістрат мав внести до царської казни 800 крб. (включаючи збори із перевозів); Переяслав — 500 крб.; Козелець — 150 крб.; Чернігів — 200 крб. У 1667 р. ніжинський магістрат заплатив за горілчану оренду 400 крб. А вже наступного року орендна платня міста Ніжина складала 650 крб. Глухівська оренда була передана на відкуп місту за 475 крб. на рік [11, 300–301; 18, 201; 1, Док. № 2. — С. 2–3]. Враховуючи те, що такими орендарями могли бути заможні міщани, гетьманський уряд у багатьох випадках передавав частину прибутків від орендних зборів до міських бюджетів.

За часів гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи орендні збори з міста Гадяча становили в середньому 1 тис. золотих на рік, частина коштів йшла на міські потреби. У місті Зінькові Гадяцького полку щороку збирали орендних грошей на суму 500 золотих, з них “половинная часть на войсковую потребу, а половинная часть на ратуш” [17, Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2947. — Арк. 27 зв., 4]. На рубежі XVII–XVIII ст. чернігівські міщани щороку платили до військового скарбу за право продажу горілки, тютюну і дьогтю по 700 крб., з яких давалося “в год до скарбцу полкового 200 руб., а до ратуши Черниговской — 200 руб.”. Переяславський магістрат замість прибутків з шинкування горілки у 1680 р. збирав з дозволу гетьмана по 5 золотих з міщанських і по талеру (3 золотих) з козацьких шинків [9, Ф. 1. — Спр. 55587. — Арк. 15; 15, Док. № 566. — С. 755–756].

На превеликий жаль, тогочасні джерела не зафіксували загальних прибутків по жодному з міст Лівобережної України, що було пов'язано з недовідками всієї фінансової системи Гетьманату, де на відміну від Московської держави другої половини XVII ст. загальна сума податкових зборів не була визначена на рік, не кажучи вже про місцеві збори.

Кошти з міських бюджетів витрачалися передусім на виконання містами державних повинностей: підводної, утримання на постійній військ, царських і гетьманських посланців. При цьому розміщення військових осіб і посланців у дворах міщан і забезпечення їх підводами з тягловою силою, харчами та напоями покладалося на органи міського самоврядування (магістрати і ратуші). Враховуючи те, що для значної частини міщан сільське господарство не було головним заняттям і багато з них просто не мали підвод з тягловою силою, магістрати і ратуші часто наймали за власні кошти підводи разом із тягловою силою. Пізніше, на межі XVII–XVIII ст., коли тривали безперервні війни, витрати на виконання цих повинностей іноді були настільки великими, що гетьманська адміністрація залучала на допомогу міщанам села цілої сотні і навіть полку. Щоб компенсувати витрати чернігівському магістрату на утримання московських посланців і військових та повернути 8 тисяч золотих, позичених магістратом у міського населення, гетьман І. Мазепа у 1707 р. наказав брати побори з усіх селян Чернігівському полку, включаючи підданих козацької старшини і православних монастирів [9, Ф. 8. — Спр. 2330. — Арк. 39 зв.]. За часів гетьманування І. Мазепа села, які були підпорядковані Стародубському магістрату, виділяли кошти на ремонт міських укріплень та й самі брали участь у цих роботах. Це саме робили магістратські селяни Козельця та Остра Київського полку [11, 117; 8, Док. № 45. — С. 110]. Враховуючи розорення міста Салтикової Дівиці Ніжинського полку від утримання царських і гетьманських військ під час війни зі шведами, універсалом від 26 листопада 1706 р. І. Мазепа звільнив міщан від виплати річної стації до гетьманського двору, яка становила в ці роки 20 крб. (100 золотих) [17, Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 1].

Значна частина міських коштів витрачалася також на утримання посадових осіб магістратів і ратуш. Наприклад, грошова винагорода в'їтів магістратських міст на рубежі XVII–XVIII ст. іноді доходила до 500 золотих (100 крб.), 2 бурмистри міста Прилук одержували по 40 крб., оплата пи-

сарів міст Стародубського полку становила від 2 до 12 крб., Ніжинського полку — від 3 до 8 крб. на рік, крім цього, вони додатково отримували продукти харчування [7, 289, 291–293].

Таким чином, основними джерелами прибутків органів міського самоврядування Гетьманату другої половини XVII — початку XVIII ст. були торговельні збори під час проведення ярмарків, прибутки з магістратських і ратушних сіл, збори з міських млинів, а також право на шинкування горілкою, тютюном і дьогтем на території міста, за яке з міських бюджетів сплачувалися орендні збори до військового скарбу, що встановлювалися щороку гетьманською адміністрацією. Практикувалося передавання гетьманською владою частини орендних зборів на міські потреби.

Кошти з міських бюджетів витрачалися на виконання містами державних повинностей (підводної, утримання на постійній військових і посланців, ремонт міських укріплень) і на фінансування посадових осіб органів міського самоврядування.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. — СПб., 1872. — Т. 7. — 398 с.
2. Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. — Харьков: Тип. Зильберга, 1909. — 300 с.
3. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наук. думка, 1986. — 264 с.
4. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український Архів / Археологічна комісія ВУАН. — К., 1929. — Т. 1. — 576 с.
5. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 г.: В 30 т. — Чернигов: Ред. "Земский сборник Черниговской губерний", 1907. — Т. 7. — 417 с.
6. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. — К.: Альтернативи, 1999. — Т. 8. — 302 с.
7. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 532 с.
8. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа / Упоряд., авт. передм. В. В. Станіславський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. — 192 с.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1: Колекція О. Лазаревського; Ф. 8: Колекція Київського ун-ту ім. Св. Володимира.
10. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 388 с.

11. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К.: Тип. Милевского, 1888. — Т. 1: Полк Стародубский. — 506 с.
12. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. ст. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 395–421.
13. Ткаченко Н. М. Очерки по истории крестьян на Левобережной Украине в XVII в.: Дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1961. — 833 с.
14. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — К.; Л.: Наук. т-во ім. Шевченка, 2002. — 757 с.
15. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.; Л.: Наук. т-во ім. Шевченка, 2004. — 1087 с.
16. Утвенко В. В. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII — початок XVIII ст.): Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2005. — 19 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 51. — Генеральна військова канцелярія.
18. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 19 частей 1786 г. — Чернигов: Ред. "Земский сб. Черниговской губернии", 1902. — 296 с.

Головними джерелами прибутків органів міського самоврядування Гетьманату другої половини XVII — початку XVIII ст. були торговельні збори під час проведення ярмарків, прибутки з магістратських і ратушних сіл, збори з міських млинів, а також право на шинкування горілкою, тютюном і дьогтем на території міста. Кошти з міських бюджетів витрачалися на виконання містами державних повинностей і на фінансування посадових осіб органів міського самоврядування.

Главными источниками прибылей органов местного самоуправления Гетманата во второй половине XVII — начале XVIII в. были торговые сборы во время ярмарок, поступления от магистратских и ратушных сел, сборы с городских мельниц, а также право на продажу водки, табака и дегтя на территории городов. Средства из городских бюджетов расходовались на исполнение городами государственных повинностей и на финансирование должностных лиц органов местного самоуправления.

By the main sources of incomes of organs of local self-government of Getmanat in the second half XVII — beginning of XVIII centuries were: auction collections during fairs, receipt from city council and town hall villages, collections from city mills, and also right on the sale of vodka, tobacco and tar on territory of cities. Facilities from city budgets were expended on execution of state duties cities and on financing of public servants of organs of local self-government.

Надійшла 12 березня 2007 р.